

Дзеці ў гады Другой сусветнай вайны

План урока

90 хвілін

Узрост:
16-19 гадоў

Анатацыя

Запланавана вывучэнне гісторыі Другой сусветнай вайны праз дзённікі/успаміны дзяцей з Расіі, Беларусі, Украіны, Польшчы і Германіі. Працуючы ў міні-групам, удзельнікі навучацца чытаць дакументы асабістага паходжання, выяўляць спецыфічныя аспекты штодзённасці аўтара, а таксама параўноўваць паўсядзённае жыццё ў розных краінах. Навучэнцы змогуць зразумець і адчуць мінулае, стварыўшы гісторыі пра чалавека аднаго з імі ўзросту, удзельнічаючы ў абмеркаванні і праводзячы параўнанні з уласнай штодзённасцю. Праца з дзіцячымі дзённікамі/успамінамі дазволіць навучэнцам зразумець, як вайна змяніла штодзённае жыццё дзяцей.

Мэта ўрока

Дзедацца, як змянілася штодзённае жыццё дзяцей падчас Другой сусветнай вайны.

Задачы

- 1 Паразважаць на тэму, што вайна – гэта не толькі гераічныя ўчынкi, але і барацьба за выжыванне. Вайна – час, калі жыццё чалавека змяняецца незалежна ад яго/яе ўзросту, месца пражывання або сацыяльнага статусу.
- 2 Адчуць сябе даследчыкам штодзённасці.
- 3 Параўнаць ваенную штодзённасць у розных краінах: у СССР (Украінская ССР, Беларуская ССР, Расійская Савецкая Федэратыўная Сацыялістычная Рэспубліка), у Польшчы і ў Германіі.
- 4 Навучыць удзельнікаў шукаць інфармацыю (выкарыстоўваючы аналітычныя ўменні, вызначаючы важныя звесткі, праводзячы крытычны аналіз) у гістарычнай крыніцы і чытаць гістарычную крыніцу.

Метады працы

Праца з крыніцай, стварэнне аповеду, абмеркаванне, аналіз і параўнанне, праца з картай.

Абсталяванне

Раздатачны матэрыял (тэксты з дзённікаў/успамінаў, пытанні), праектар верхняга размяшчэння (пажадана), гаджэты з выхадам у інтэрнэт (мабільныя тэлефоны вучняў).

Аўтары дзённікаў:

Анатоль Лістападаў нарадзіўся ў 1929 г., жыў у горадзе Бахмачы Чарнігаўскай вобласці Украінскай ССР.

Людміла Леблан нарадзіўся ў 1926 г., жыла ў горадзе Бежыцы Бранскай вобласці РСФСР.

Віктар Чорны нарадзіўся ў 1928 г., жыў на хутары Магільнае Барысаўскага раёна Мінскай вобласці Беларускай ССР.

Мікалай Бароўскі нарадзіўся ў 1927 г. у мястэчку Астрашыцкі Гарадок Мінскага раёна Беларускай ССР.

Урсула Брэхт (у дзявоцтве Ліндэман) нарадзіўся ў 1928 г., з Кельна, Германія.

Герда Альтпетэр (у дзявоцтве Рапапорт) нарадзіўся ў 1926 г., з Эсэн (Рурская вобласць, федэральная зямля Паўночны Рэйн-Вестфалія, Германія).

Станіслаў Р. нарадзіўся ў 1927 г., Ваўкавыскі павет (раён) Беластоцкага ваяводства, Польшча.

Тэрэса Сасноўска падчас вайны паміж Польшчай і Германіяй жыла на другім беразе ракі Буг, у Сокале, падчас вайны паміж Польшчай і Германіяй.

Клаўс Шлім нарадзіўся 16 ліпеня 1929 года ў Магдэбургу, пераехаў у Эсэн, Германія.

Папярэдняя падрыхтоўка дома

Пазнаёміцца з тэмай Другой сусветнай вайны па падручніках.

План і таймінг

Уводная частка	Праца ў групах	Прадстаўленне вынікаў працы груп	Абмеркаванне і падвядзенне вынікаў
11 хвілін	22 хвіліны	37 хвілін	20 хвілін

План урока ў дэталях

Уводная частка

8 хвілін

Прывітальнае слова настаўніка.

Настаўнік актуалізуе веды навучэнцаў пра гісторыю Другой сусветнай вайны.

- Калі вайна пачалася для розных краін (Германія, Польшча, СССР)?
- З якіх баявых дзеянняў пачалася вайна?
- Настаўнік разглядае па карце рух лініі фронту і просіць навучэнцаў назваць месцы важных баявых дзеянняў.
- Як доўга вайна доўжылася і калі яна скончылася?

Настаўнік знаёміць навучэнцаў з тэрмінам “штодзённасць” (штодзённасць цесна звязаная са штодзённай руцінай працэсаў і падзей, якія паўтараюцца). У ходзе руцінных штодзённых практык чалавек укладае пэўны сэнс у кожнае сваё дзеянне. Можна вылучыць 4 асноўныя кампаненты штодзённасці: па-першае, сацыяльныя практыкі – будзёжныя або святочныя, палітычныя ці працоўныя; па-другое, інструменты, з дапамогай якіх такія практыкі здзяйснююцца; па-трэцяе, прастора рэалізацыі практык індывідам; па-чацвёртае, сэнсавае напаяненне практык, што дазваляе адрозніваць, што добра, а што дрэнна¹. Прыклад: урокі гісторыі два разы на тыдзень. Інструменты: падручнік, ручка, сшытак. Прастора: вучэбная аўдыторыя ў школе. Мэта: для таго, каб навучэнцы даведаліся пра мінулае і атрымалі адзнаку згодна са сваёй паспяховасцю.

3 хвіліны

Настаўнік тлумачыць задачу. У залежнасці ад колькасці навучэнцаў у класе настаўнік дзеліць клас на групы (максімум 8 груп) для падрыхтоўкі прэзентацый пра жыццё дзяцей у гады Другой сусветнай вайны.

1 Лейбович О.Л. Дом о трех этажах, или Как изучать повседневность поздней сталинской эпохи // Астафьевские чтения: Время «веселого солдата»: ценности послевоенного общества и их осмысление в современной России: Материалы науч. конф. Пермь, 2009. С. 250–274.

Частка 1

Праца ў групах

22 хвіліны Навучэнцы працуюць у групах з дзённікамі/успамінамі і рыхтуюць выступ/апавед пра дзіця, якое напісала дзённік/успамін.

Частка 2

Прадстаўленне вынікаў працы груп

37 хвілін Кожная група па чарзе прадстаўляе аднаго з дзяцей (працягласць: 4 хвіліны на кожную групу). Такая прэзентацыя (расповед) складаецца з адказаў на пытанні (глядзіце ніжэй) пра паўсядзённае жыццё выбранага дзіцяці.

Праца з дзённікамі/успамінамі і біяграфіяй дзіцяці ў групе ўключае:

- 1 Працу з дакументам, вылучэнне маркерам урыўкаў/фрагментаў, якія адносяцца да пытанняў, пазнакі на палях.
- 2 Работу з картай: адзначаецца месца пражывання дзіцяці ў пачатку вайны і яго/яе перамяшчэнні падчас вайны.
- 3 Складанне апісання буйнога горада, горада/сяла/мястэчка, вёскі, дзе жыло дзіця (на падставе дадзеных з інтэрнэту).

Пытанні:

- 1 Як клічуць дзіця і колькі гадоў яму было ў пачатку вайны?
- 2 Дзе жыло дзіця да вайны: у буйным горадзе, горадзе/сяле/мястэчку ці ў вёсцы? У якой краіне? Знайдзіце гэтую вёску, горад/сяло/мястэчка, буйны горад на карце (можна скарыстаць уласныя гаджэты). Знайдзіце апісанне месца ў інтэрнэце: было гэта буйное пасяленне ці невялікае? Чым яно было вядомае (прамысловасць, сельская гаспадарка)?
- 3 Як далёка знаходзіўся дадзены населены пункт ад лініі фронту?
- 4 Як дзіця даведлася пра пачатак вайны?
- 5 Што змянілася ў жыцці дзіцяці пасля пачатку вайны?
- 6 Што рабіла дзіця ў гады вайны? Як яно дапамагала сваёй сям'і ці сябрам?
- 7 З якімі праблемамі яно сутыкнулася?
- 8 Што засталася нязменным падчас вайны ад яго даваеннага жыцця?
- 9 Знайдзіце незразумелыя, прастамоўныя/размоўныя ці спецыфічныя словы і пашукайце іх тлумачэнне ў інтэрнэце.

Частка 3

Абмеркаванне і падвядзенне вынікаў

15 хвілін Абмеркаванне. Настаўнік мадэруе абмеркаванне, задаючы пытанні і ўдакладняючы дэталі.

Пытанні для абмеркавання:

- Як адрознівалася дзіцячая штодзённасць да вайны і падчас вайны?
- Як адрознівалася штодзённасць у розных краінах?
- Калі дзіцяці давялося зрабіць цяжкі выбар? Чаму яно не магло паступіць інакш?
- Чаму дзеці так спакойна пішуць пра страшныя падзеі?
- Што асабліва ўразіла вас у дзённіках/успамінах і чаму?

5 хвілін Падвядзенне вынікаў. Кароткае рэзюмэ настаўніка.

Анатоль Лістападаў

Нарадзіўся ў 1929 г., жыве ў Бахмачы Чарнігаўскай вобласці Украінскай ССР. Анатоль вёў дзённік, калі жыў у рэгіёне, акупаваным нямецкімі войскамі.

1941

- 22 чэрвеня** ВАЙНА. У 12 гадзін дня прамова Молатава. У сярэдзіне прамовы далі трывогу. Міліцыянты разагналі базар. Я з хлопцамі насіўся як ашалелы. Увечары пачалі капаць траншэі. Ходзяць інструктары і ўсіх прымушаюць капаць. Бабы злуюцца, кажуць: “Магілы сабе роём. Лепш у хаце сядзець, калі бамбіць будуць”. Ганна Канстанцінаўна плакала. Ноччу былі дзве трывогі. Пятро Самасціянавіч кажа, што шмат народу загіне ў гэтай вайне. Мне нешта не верыцца.
- 23 чэрвеня** Цэлую ноч на конях развозілі позвы ў Чырвоную армію пасыльных з ваенкамата. Ноччу была трывога. Па радыё паведамлялі: “Грамадзяне, у бок Бахмача рухаюцца злучэнні нямецкіх бамбардзіроўшчыкаў”. І гэты тры разы паўтарылі. Аж страшнавата стала. Удзень было некалькі трывог. І кожны раз сандружынніцы ў штанах нясуцца як угарэлыя на свае зборныя пункты. Дзіўна неяк! Пятро Самасціянавіч кажа: “Чого вы носыцеся як угорелыя. Толькі упаде хочь одна бомба, вы штаны свои попускаете”. Злуюцца бабы і спрачаюцца з ім. Яблыкаў у гэтым годзе ўрадзілася шмат. Мы купаемся, загараем і наогул цалкам атрымліваем асалоду ад канікул. Стала шмат лётаць самалётаў. Наша каманда дзейнічае на ўсю моц.
- 3 ліпеня** Сёння слухалі прамову т. Сталіна. Работнікі дзіцячага садка плакалі. Шмат едзе бежанцаў. Трывогі ў нас часта. Пацешна, як уцекачы носяцца падчас трывогі. Мы смяёмся, а яны кажуць, што мы яшчэ не былі пад бамбёжкай, таму і смяёмся.
- 14 ліпеня** Гэты дзень застаецца памятным для мяне. У 4 гадзіны дня быў налёт на Бахмач, які доўжыўся 2 гадзіны 40 хвілін. Вось дзе страх быў! Я ішоў з бібліятэкі. Быў на паўдарозе да дому, калі над горадам з’явіліся самалёты. Потым як грукне! Мяне як кіне паветрам да плота. І я там зваліўся прама ў бруд. Нядаўна ішоў дождж. Ляжу, а ў самога сэрца ад страху гатова выскачыць. А яны ўжо над галавой гудуць і з кулямётаў пішуць, толькі кулі свішчуць. Праляцелі над горадам і паляцелі на разварот. Я падняўся і ходу. Уляцеў у дзіцячы садок, а там падрыхтавалі есці дзецям. Талеркі на сталах пад яблынямі стаяць. Раптам зноў як грукне! Талеркі са сталоў так і пазляталі. І хочь бы адна разбілася, плаўна спусціліся. Я скокнуў у да паловы выкапаную траншэю і лёг на дно. Гляджу, а там санітарак і сандружынніц поўна. Праўду казаў Пятро Самасціянавіч: пазабывалі надзець свае камбінезоны. Адна ляжыць, вушы пальцамі заторкнула, а рот да вушэй адкрыла. Гэта каб не аглушыла. А вочы, як у загнанай авечкі. Калі б не страшна было, смяяцца б можна да ўпаду. Тут пачалі бомбы блізка рвацца. Паветрам гарачым абпальвае. Я паўзком па бульбе ўкрытае сховішча і там ужо чакаў да канца бамбёжкі. Сцены дрыжэлі. Пясок сыпаўся са столі. І мы задыхаліся ад напору паветра. Калі мы вылезлі, то было, як увечары, цёмна. Дымам сонца закрыла. Гарэў сенапункт.

На Кіеўскім вакзале рваліся ў эшалонах снарады, бомбы, патроны. Да неба падымаліся вогненныя слупы ад цыстэрнаў з бензінам. У сад паліклінікі пачалі звозіць забітых. Прывязаць машыну, зваляць у кучу, саломай прыкінуць і па новыя з'язджаюць. Параненых таксама збіраюць. Народу шмат пабіла. Ніхто не ведаў, як хавацца. Усе кінулі працу і пабеглі па дамах да дзяцей. А фашысты, гады, спусціліся нізка і давай паліваць з кулямётаў. Народу ў сховішчах было вельмі шмат, і я сядзеў як дуга. Спіна пад адну сценку, а ногі на іншую. Учора быў збор нашай каманды. Справу спланавалі, але чортава бамбёжка разагнала нас усіх.

29 ліпеня

Быў у горадзе. Сядзелі ўтрох на вішнях, калі пачалі свістаць бомбы. Калі немец прыляцеў, мы і не чулі. Пападалі з вішань і ляжым. Як грукне ў буфэцкім двары! Гаспадыня выскачыла з хаты, убачыла нас – і за намі. Я з Жэняй пераскочыў цераз плот, а Тарас павіс на калашыне. Яна яго, вядома, дручком па спіне. Ён сарваўся ды калашыну да самага пояса разарваў. Збегла на балота, а там ужо давай рагатаць. Скінуў немец чатыры бомбы. Дзве разарваліся, а дзве не. Забіла толькі двух кабанюў. Людзі патроху вяртаюцца ў горад. Каманда наша распадаецца, пачынаюць з'язджаць. Засталося 19 чалавек, мы дзейнічаем на ўсю моц. І страшнавата ў горадзе і весела. Значуем у горадзе, у дзіцячым садку, удвох з Пятром Самасціянавічам, ды часам хлопцы зойдуць. Яблыкаў процьма, а збіраць няма каму. Усё ў Гарадзішчы.

10 жніўня

У горадзе спакойна. Вось ужо некалькі дзён не хадзіў у горад. Хадзілі працаваць на сенакосе. Добра ў полі! У лес у грыбы хадзілі. У сяле стаіць батальён. Часта ў ім бываем. Весела з чырвонаармейцамі!

4 верасня

Шмат чырвонаармейцаў у вёсцы. Калгасную маёмасць раздаюць калгаснікам. Гаспадыня нацягнула дадому курэй, мёду, яблыкаў. Свінню здаравенную прыгнала. Носіцца ўвесь дзень як ашалелая. Я цяпер амаль увесь час жыву ў байцоў. І ем там.

7 верасня

Пайшоў пасвіць гаспадыніну карову. Узяў з сабой цэлую шапку сліў. Па дарозе з Батурына ідуць войскі, танкі, гарматы вязуць. Над Батурына бачны дым і чутныя выбухі. На краі вёскі пачалі ставіць гарматы. Хадзілі да артылерыстаў. Яны нас пакармілі грачанай, а мы ім далі сліў, яблыкаў і груш. Вясельныя хлопцы! Войскаў у сяле процьма, наставілі на ўсе агароды машыны. Пад вечар праляцела два "хейнкеля". Яны палёталі над вёскай, пастралілі з кулямётаў і паляцелі. Мы сядзелі ў канаве.

10 верасня

Немцы вуліцы мініруюць. Барыкады будуць. Плугі, бароны, калёсы цягнуць. Гадзін у дзесяць пачалі абстрэльваць горад. Мы пайшлі на старую кватэру, а таму ўжо ніяк не маглі прайсці. Немцы замініравалі вуліцу. У гаспадыні ў двары спыніліся чатыры машыны. Пачалі немцы лавіць курэй. Малако адабралі. Вісеў вянок цыбулі, так яны яго ў кацёл увесь ачысцілі. Грушы абтрэслі ўсе. Гойсаюць як ваўкі. Гаспадыню ледзь не забілі за тое, што не давала ламаць дрэвы фруктовыя.

26 кастрычніка Сёння немцы сцягнулі ў нас патэльную. Чыгунка не працуе. Сагналі людзей чыніць мост. Арганізавана біржа працы. Усе людзі ва ўзросце ад 14 да 60 гадоў павінны стаць на ўлік у ёй пад страхам расстрэлу. Я не пайду і пасля таго, як мне споўніцца 14 гадоў. Усе гэтыя, хто стаў на ўлік, павінны паўмесяца адпрацаваць на немцаў, а паўмесяца вольныя. За гэта яны даюць 3 кг ячменю ў месяц. Бацька Валерыя Кірычэнкі – загадчык біржы. З Валеркам мы пасварыліся. Ён пачаў нас называць партызанамі, а мы яго халуём нямецкім. Ён кажа: «Я скажу тату», – а мы яму пачкаў за гэтую справу. Бацька яго паскардзіўся Ганне Канстаўцінаўне, а яна невялікую мне лупцоўку зрабіла. Ну, гэта нічога. З казённых дамоў немцы ўсіх жыхароў выгналі, а самі цяпер там жывуць. Калі выязджалі, то мы з хлопцамі палезлі паставіць апошнія распісы. Напісалі на дошцы, а таксама на гербавай савецкай паперы і пакінулі там.

26 лістапада З прадуктамі ў нас дрэнна. Есці няма чаго. Ганна Канстанцінаўна мяняе барахло на прадукты. З палівам таксама кепска, але я з ломікам зарабляю. Немцы кажуць, што яны ўжо ў Маскве вядуць баі. Брэшуць, сабакі! Кірмашоў няма. Хтосьці ўначы даў тры стрэлы па мадз'ярскім афіцэры і двух салдатах. Шкада, не патрапілі па сабаках. За гэта расстралялі 50 нашых жыхароў.

1942

13 студзеня Сёння, калі збіраў вугаль, мяне злавіў “вар’яцкі” жандар. Адвёў у жандармерыю, і білі моцна. Ледзь уцёк. Мы пачалі цягаць вугаль з эшалонаў і прадаваць па 100 руб. пуд. У мяне завяліся грошы, і мы не так сталі галадаць. Ну, калі патрапімся – расстрэл. Івана Мацвеевіча выклікалі працаваць на станцыю. Ён ледзь адмовіўся ад іхняй працы. Прыкінуўся хворым. Ён дома робіць таркі, а я прадаю. Робіць з кансервавых слоікаў, якіх на станцыі да чорта.

18 студзеня Сёння мне споўнілася 14 гадоў. Трэба ісці на біржу, але я не пайду. Што будзе, тое і будзе, а дарогі ім рабіць зусім няма жадання.

2 красавіка Хутка ўжо пачнём садзіць бульбу. Немцы на кожную карову наклалі 800 літраў малака ў год. На кірмашах часта бываюць аблавы. Быццам каго ловяць, а насамрэч рабуюць. Адбіраюць у баб малако, масла, сала, яйкі і інш. Сёння немец прымусіў несці яго рэчы з Цэнтральнага на Гомельскі. Адмаўляўся, але ён пачаў лупіць, і давялося несці.

10 кастрычніка Прышлося паступіць на працу. Працую ў райздраве рассыльным. Добра хоць не ў немцаў. Перад вокнамі нямецкая турма. У садзе стаіць гестапа. Траншэі, якія мы капалі, каб хавацца ад бамбёжкі, набітыя расстралянымі. 2-га рана раніцай фрыцы ў апошнюю траншэю загналі партызан у ніжняй бялізне і кінулі туды бомбу. Яна не ўсіх пашкодзіла, і жывыя кінуліся хто куды і разбегліся па горадзе. Пачалі хавацца ў адрынах, скляпах і наогул хто дзе здолеў. Немцы дзве гадзіны гойсалі па горадзе і, каго знаходзілі, дабівалі на месцы. Крык па горадзе ўзняўся, стральба, аж у нас на станцыі было чуваць. Забілі, вядома, не ўсіх, і многія, відаць, выратаваліся жывыя.

1944

7 студзеня Атрымаў выклік ад мамы, але пропуску мне не даюць. Арганізавалі паявую краму. У ёй усё ёсць. Дробныя штучкі – алоўкі, ручкі, іголки і інш. Ваенным даюць без паёў. Я хаджу ў ваеннай форме, і мне даюць як ваеннаму. Цэны дзяржаўныя.

24 лютага Вось ужо дзевяць дзён, як я жыву ў Арзамасе ў мамы. Жывём мы на вуліцы Валадарскага, але думаем пераязджаць. Цесна на гэтай кватэры. Я ні з кім не знаёмы і нідзе яшчэ не працую. Хаджу адзін па горадзе і ўсё разглядаю. Гарадок стары, і ў ім раней было шмат цэркваў. Мама кажа, што 36. Гарадок сумны, і мне не вельмі спадабаўся. Не ведаю, як будзе далей. Хадзіў у кіно. Тут яшчэ стаяць маразы. Гаспадыня мая гаворку маю дрэнна разумее, а я яе. Дзіўна выходзіць.

24 сакавіка Хадзіў паступаць у ЖДУ № 5. Прынялі. Ісці на заняткі 1 красавіка. Пачынае раставаць снег. Увечары хадзіў у кіно з Жэняй.

Я ніяк не магу прызвычаіцца, што тут спакойна. Праўда, лётае шмат самалётаў, і я па звычцы падымаю галаву глядзець, чый гэта.

1945

9 мая Незвычайны дзень. Сёння ў 4 гадзіны раніцы перадалі па радыё, што немцы падпісалі акт аб капітуляцыі. КАНЕЦ ВАЙНЕ».

Людміла Леблан

Нарадзілася 4 мая 1926 г., жыла ў Бежыцы
Бранскай вобласці РСФСР.

Людміла нарадзілася ў горадзе Бежыцы 4 мая 1926 года ў сям'і Віктара Аляксеевіча і Марыі Пятроўны Леблан. Бацька яе быў будаўніком, маці – настаўніцай. Жылі яны сціпла, у старым драўляным доме разам з бабуляй на ўскраіне Саратаўскай вуліцы. Людміла добра вучылася ў школе. Пасля вайны з адзнакай скончыла інстытут. Доўгі час працавала на Бранскім аўтазаводзе загадчыцай лабараторыі.

Яна пачала весці ваенны дзённік 22 чэрвеня 1941 г.; апошні запіс у дзённіку быў зроблены 4 студзеня 1949 года.

У пачатку вайны Людміле Леблан было 15 гадоў. Бежыца была вызвалена 17 верасня 1943 года.

1941

22 чэрвеня 4 гадзіны раніцы. Абвешчана вайна.

Зусім нечакана сёння, дакладней цяпер, ноччу, прыехаў з Літвы тата. Гэтаму прыезду я ўзрадавалася як збавенню, бо з гэтым прыездам скончыліся слёзы, якія да гэтага былі спадарожнікамі кожны дзень.

Увесь час дрэнны настрой. Гэта яшчэ больш абвастраецца тым, што ва ўсіх прыгнечаны настрой і, куды ні зірнеш, усюды слёзы і слёзы.

Мне вельмі крыўдна, што мяне ніхто з хатніх не разумее так, як ёсць насамрэч, а зусім у процілеглым сэнсе. Ці я сапраўды не разумею ўсяго жаху вайны, ці мама вельмі знервалавалася. Мне вельмі цяжка глядзець, як яна плача і з дрэннай прычыны, і з добрай.

12 лістапада 11 гадзін раніцы. Якое жahlівае я зрабіла зараз злачынства – зламала галоўку ў сваім ручным гадзінніку. У мірны час у гэтым не было б ніякага злачынства, а цяпер... Дзе зараз знайсці гадзіннікавага майстра? А гадзіннік мне спатрэбіўся б, можа быць, памяняць на хлеб.

1942

26 студзеня ...У горадзе сапраўдны голад. Ходзяць у вёскі здабываць што-небудзь паесці.

19 красавіка Вясна нарэшце ўступіла цалкам у свае правы. Думалі, што разліву сёлета зусім не будзе ці будзе невялікі, а вада разлілася, як і заўсёды: ніяк не хоча прызнаваць ніякіх ваенных дзеянняў. Сонейка моцна пячэ, птушкі спяваюць, вада стаіць як люстэрка. Да чаго ж прыемна пасядзець на сонейку і, адарваўшыся ад змрочных думак пра вайну, сысці на прыроду!

15 чэрвеня З 5-га працую вагаўшчыцай. На працы неяк весялей. Зараз рабіць па працы амаль няма чаго. На нашым баку ўвесь час не было немцаў, а сёння паставілі кухню і салдаты размясціліся па пустых хатах. У нас пакуль няма нікога.

Крыніца: Леблан Л. В. Военный дневник / Бежица: что было и что запомнилось...: сб. матер. /сост. Т.М. Майданова, ред. и авт. предисл. А.М. Дубровский. - Брянск, 2016. - С. 202-208. \ <https://prozhito.org/person/3912>.

1943

- 28 красавіка** Сёння я апошні дзень працавала на рынку ў сваім выдатным асяродку. З заўтрашняга пераходжу ў пашпартны аддзел. Думаю папрацаваць сакратаром. Нарэшце знайшлася пісарская праца. Наколькі пашанцуе тут, яшчэ не ведаю.
- 5 мая** Учора стукнула 17 років (гадоў). Перачытваючы сваю пісаніну, думаю, якая вялікая розніца паміж мінулым годам і цяперашнім: у мінулым годзе было так шмат вольнага часу, што я не ведала, чым бы заняцца, і ад гэтага было нават цяжка, а ў гэтым годзе не заўважаю, як ляціць час. Праўда, мне дапамагае ў гэтым С., на якога я часам нават злуюся. Але гэта “сэрца” толькі так: зараз знойдзе, а праз хвіліну пройдзе. На яго нельга сур’эзна ўзлавацца – такі просты, мілы хлапчук. Не ведаю, які далей будзе, а пакуль нічога. Сёння мы з ім важна пагаварылі, і, у рэшце рэшт, нашы думкі засталіся на розных полюсах. Можа быць, падумае і пагодзіцца са мной?
- 27 ліпеня** Чутны грукат кананады. Прыбываюць да нас эвакуяваныя арлоўцы.
- [Усе] як бы трохкі забыліся, калі адышоў фронт. Бамбаванні часам паўтараліся, а адзін час і даволі часта. Але як ні страшныя бамбардзіроўкі, а як падумаеш пра фронт, то становіцца больш страшна. Ну, добра, бачылі страсці ў 1941 годзе, можа быць, Бог памілуе, у гэтым годзе не прыйдзецца глядзець.
- 6 жніўня** Трэцюю ноч ужо паўтараюцца бамбардзіроўкі. Дзе зараз бацька? Ці жывы, ці не, нічога не ведаем. І ці хутка скончыцца гэтая вайна, як яна абрыдла, што няма ніякай цікавасці да жыцця, жывеш – існуеш, і ўсё роўна: зараз ці памрэш ці потым. Шкада толькі, што так праходзіць залатое юнацтва... Некаторыя і цяпер весяляцца, але якая можа быць весялосць, калі ліецца столькі крыві. Па-мойму, весяліцца цяпер – злачынства. Да чаго людзі здзічэлі, што гэтага не адчуваюць, а кажуць: “Усё роўна вайна”.
- 18 жніўня** Нашы мужчыны з’ехалі працаваць за Бранск. Да нас паставілі ўчора немцаў. У нас стаіць шэф-капітан з дзеншчыком і шафёрам. ...
- 31 жніўня** У мінулую нядзелю была ў парку. Пайшла была ў кіно, але апаратуру ўжо звезлі, і мы вырашылі правесці вечар у парку. Быў канцэрт, але ніхто нічога не слухаў, а займаліся ўсе размовамі. Самымі цікаўнымі наведвальнікамі былі салдаты. Інтэлігенцыі ў парку няма. Ні ў каго з дзяўчат няма простых прычосак, усе завітыя, намазаныя і нафарбаваныя.
- Сёння раніцай прыйшлі немцы з эвакуіраванымі і праз увесь агарод капаюць акопы. Усе платы на нашай ускраіне знеслі. Зараз разбіраюць наш плот, высыкаюць маліну.
- Чуткі розныя ходзяць па горадзе, і ўсё розныя. Нічога нельга зразумець ні па дзеяннях, ні па размовах.

- 11 верасня** Здарылася тое, чаго больш за ўсё баяліся. Яшчэ не было 6 гадзін раніцы, як прыйшоў жандар і загадаў сабрацца за пяць хвілін. Выгналі ўсіх, не выключаючы хворых. Загадалі ісці да Дзясны.
- Гэта сапраўды вялікія ўцёкі. Народ ідзе пешшу, едзе на тачках, двухколках, калясках; запрэжаныя ў каляскі козы, цяляты, жарабяты. Некаторыя едуць на каровах, і яшчэ менш на конях. Немцы ўвесь час падганяюць, падпальваючы вузкія кварталы, каб не спыняўся народ.
- Першы раз наша падарожжа перарвалася на Крахтаўскай вуліцы, калі абламалася з аднаго боку ручка ў нашай калясцы. Падвязаці і рушылі далей. Потым яшчэ два разы папраўлялі каляску; спачатку ехалі разам з суседзямі, а потым сталі адставаць і, нарэшце, страцілі спадарожнікаў.
- Праехаўшы пераезд у мястэчку, хацелі спыніцца на ноч, прастаялі гадзіны дзве, і зусім ўвечары [немцы] усё-ткі пагналі [нас] далей. Ад'ехаўшы троху, мы і яшчэ дзве сям'і з'ехалі трохі з дарогі і спыніліся на ноч. Зварылі бульбы, прынеслі саломкі і ляглі спаць пад адкрытым небам у першы раз за сваё падарожжа. Надвор'е пакуль сухое, свеціць месяц, і ўкалыхвае кананада. Усю ноч давідна стаяў бой у баку Бранска і Чайкавіч. Да раніцы зарыва апусцілася ніжэй да гарызонту, кананада стала сціхаць, пераходзячы ў асобныя залпы. Маразы яшчэ ёсць, і на світанку даволі холадна. Так мы правялі нашу першую ноч падарожжа.
- 17 верасня** Другая палова дня. Скончылася наша падарожжа...

Віктар Чорны

Нарадзіўся ў 1928 г., жыве на хутары Магільнае Барысаўскага раёна Мінскай вобласці Беларускай ССР.

Да вайны

Жыццё было цяжкае, бацькоў не было. У сорак першым годзе немцы расстралялі бацьку. Маці не было. А мы жылі ўтрох. Я толькі чатыры класы скончыў, мне было 12 гадоў.

Вайна

Мы, дзеці, засталіся адны. У той дзень мяне дома не было. Яўрэяў да таго часу ўжо немцы даўно пераследавалі. Марыя прыйшла да нас восенню 1941 г. у дом з маленькай дзяўчынкай, а двух яе хлопчыкаў расстралялі ў Барысаве. Вось. Марыя ў лесе хавалася. Яны нам казалі: «Мы – уцекачы са Смаленска і нас абакралі». Яны ў чым прыйшлі, у тым і былі... больш нічога не было. Нічога больш [у ніх] не было. А яны прыйшлі і кажуць: «Мы ў вас пажывём». Ну, сястра кажа: «Жывіце». Ну, я прыходжу... я на працы быў, ужо ж я зямлю араў, немцы нам 6 гектараў далі зямлі ў час вайны як сіротам. Па дзесяць людзі бралі, па восем. Ну, нам не трэба. Нам і шэсць шмат было. Вось. Я прыйшоў дадому. Сястра кажа: «У нас госць». Ну, будзем жыць. Вось што. Мы сіроты, Марыя ўсё ж такі дарослая, з 1909 года старая гэтая была. А дзяўчынка была маленькая, яна мовы нашай не ведала. Ёй, можа, было гады чатыры, можа больш. Але яна, праўда, гуляла ўжо як звычайна дзеці гуляюць. І мая сястра два класы да вайны скончыла. Яны малыя былі, ну, разам і гулялі.

Я ў вайну ў хаце не начаваў. Начаваў у адрыве. Зрабіў сабе там гняздо такое, ці што. Вось. Начаваў там, а старая як быццам зрабілася глухой. Ёй людзі пачалі прыносіць вязаць швэдры, шкарпэткі, пальчаткі. Ну, казалі, бежанка, смаленская ўцякачка. Пад выглядам смаленскай уцякачкі яна для ўсіх у нас так і была.

Пасля вайны

Мы дажылі да Вялікай Перамогі. Пасля дзяўчынка гэтая маленькая ўжо выйшла замуж, паехалі [яны] у Ізраіль. З'ехалі, ну, іх там прынялі. Старая Марыя ехаць не хацела, а дзеці кажуць ёй: «Вы нам патрэбная». Таму што ў іх ужо дзеці пайшлі. Значыць, патрэбна нянька. Вось і Марыя паехала ў Ізраіль. Там яна распавяла, што прыехала з Беларусі. А Беларусь падчас вайны была акупаваная, і яны пачалі распавядаць пра нас з сёстрамі. Мне сястра потым кажа: «Віця, прыязджай у музей, нас будуць узнагароджваць». Я не зразумеў: а хто, а што? Яна кажа: «Мы ратавалі яўрэяў, будуць [нас] узнагароджваць».

У 1997 годзе Віктару Чорнаму было прысуджана ганаровае званне «Праведнік народаў свету».

Даваеннае жыццё

Мікалай рана страціў бацьку, рос самастойным і працавітым. Ён шкадаваў сваю маці, заўсёды і ва ўсім дапамагаў ёй. Да вайны Мікалай скончыў шэсць класаў Астрашыцка-Гарадоцкай сярэдняй школы.

Вайна

Пачалася вайна. Напярэдадні прыходу [немцаў] настаўнікі, камсамольцы і піянеры школы па распараджэнні завуча Кірыла Іванавіча Шастакова ноччу закапалі ў садзе самую каштоўную школьную маёмасць: прыборы, дапаможнікі, кнігі. Назаўтра школу занялі немцы, яны вынеслі ўсе, што засталася, – падручнікі, карты, кнігі, дакументы, – кінулі іх на кветнік і падпалілі. Гэтае страшнае вогнішча абурыла людзей. Школу закрылі, у ёй размясцілася камендатура.

Неўзабаве сфармавалася і адразу ж пачала дзейнічаць школьная падпольная арганізацыя. Амаль усе члены літаратурна-драматычнага гуртка сталі падпольшчыкамі, у іх ліку быў і Коля Бароўскі. Хоць падлетак быў маладзейшы за ўсіх, спрыту і адвагі яму было не займаць: любое даручэнне ён выконваў якасна і адказна. Фізічна моцны Мікалай выдатна плаваў, хутка бегаў, умеў нячутна прапаўзці пад носам у салдатаў. Коля стаў незаменны ў зборы інфармацыі: уладкаваўшыся на працу памочнікам пастуха, а затым рознарабочым аўтадарожнага ўчастка, Бароўскі выведваў навіны Астрашыцкага Гарадка і перадаваў іх падпольшчыкам. Падпольшчыкі Астрашыцка-Гарадоцкай школы прыносілі велізарную карысць партызанам, збіраючы неабходныя звесткі, адпраўляючы ў лес медыкаменты, вопратку, прадукты харчавання. Коля Бароўскі і яго таварышы-падлеткі збіралі і хавалі зброю для перадачы партызанам, распаўсюджвалі ўлёткі. Мікалай выканаў шмат важных даручэнняў, не раз рызыкаваўчы ўласным жыццём, выяўляючы вытрымку і знаходлівасць.

Аднойчы з двума старэйшымі таварышамі, якія працавалі шафёрамі ў дарожным аддзеле, Коля Бароўскі скраў нямецкую аўтамашыну са зброяй і даставіў яе прама ў лес. Так ён стаў партызанам атрада імя Варашылава брыгады імя Фрунзэ. У Мікалая пачалося новае баявое жыццё, ён хадзіў на заданні, удзельнічаў у разгроме нямецкага гарнізона. Бароўскага шанавалі ў атрадзе: ён быў адважным і надзейным выведнікам.

Улетку 1943 года прыйшла бяда. Успамінае Л. Н. Шастакова: «Аднойчы каля вёскі Беларучы Колю схалілі немцы. Жорстка і доўга білі Колю, пытаючыся месца стаянкі атрада. Коля маўчаў. Яго прывезлі ў Астрашыцкі Гарадок, зноў білі, пытаючыся прозвішчы сувязных з партызанскім атрадам. Але Коля маўчаў. Змучанага, збітага, вывелі яго з хлява, павесілі на грудзі дошку з надпісам: “Я – бандыт”. Рукі яго былі закручаны дротам, да якога быў прывязаны званочак. Гэта, відаць, той званочак, якім ён часам званіў падчас свайго дзяжурства ў школе, склікаючы рабят на ўрок. Колю вялі немцы і паліцаі па мястэчку... Жаласна званіў званочак, калі ён падаў пад ударамі цяжкага кулака або бота». Відавочцы распавядалі, што жыхары мястэчка плакалі, калі бачылі, як катуюць маленькага партызана, а яго ашалелая ад гора маці бегала па двары свайго дома. Коля не плакаў, не прасіў прабачэння, ён усё пераносіў з годнасцю і спакоем...

Крыніцы:

* Электронны архіў сведак Гістарычнай майстэрні імя Леаніда Левіна ў Мінску. Мінск, Беларусь. <http://zeitzeugenarchiv.gwminsk.com/ru/archiv/wettbewerb-2017/borovskiy-nikolay>

* Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Мінскага р-на. - Мн.: БелЭн, 1998.

* Симонова, О. И. Мы будем жить. – Изд. 2-е. — Мн.: Беларусь, 1971.

* Сціфуткін, А. Н., Ціт, Т. Н. (у дзявоцтве Сціфуткіна) [сваякі Н. Бароўскага]. - Архіў Трасцянецкай СШ.

* Чурко, І. К. [настаўніца Астрашыцка-Гарадоцкай сярэдняй школы]. Успаміны. - Архіў Музея баявой славы Астрашыцкага Гарадка.

* Шастакова, Л. Н. [настаўніца Астрашыцка-Гарадоцкай сярэдняй школы]. Успаміны. - Архіў Музея баявой славы Астрашыцкага Гарадка.

Збітага падлетка зvezлі ў Мінск, у турму, а адтуль у лагер смерці Малы Трасцянец. Мікалай Бароўскі памёр, не здрадзіўшы.

6 чэрвеня 1944 года былі арыштаваныя і пазней спаленыя ў лагеры смерці Малы Трасцянец восем камсамольцаў-падпольшчыкаў з Астрашыцкага Гарадка, таварышаў Колі Бароўскага (Ніна Стасуй, Люба Урубель, Тоня Стэфановіч, Люба Макейчык, Галя Пракоф'ева, Вера Хаткоўская, Рая Святлова, Аркадзь Кручанок) і адзін з кіраўнікоў падполля, любімы настаўнік Колі Кірыл Іванавіч Шастакоў.

Пасля вайны

Жыхары Астрашыцкага Гарадка шануюць памяць пра герояў-падпольшчыкаў: у скверы насупраць былога будынка школы ўсталяваны помнік настаўнікам, вучням і жыхарам Гарадка, якія загінулі ў гады Другой сусветнай вайны.

1944

15 кастрычніка 24.00 У мяне сёння начное дзяжурства. Кожны член сям'і абавязаны весці назіранне на працягу дзвюх гадзін на выпадак паветранага налёту. Гукавая трывога больш не выкарыстоўваецца, а мы не хочам, каб нас заспелі знянацку. Сёння раніцай зноў быў паветраны налёт. Я чысціла бульбу на пасту №8 для параненых у ходзе авіяналётаў, калі пачула знаёмы жахлівы роў матораў і адразу пасля гэтага – гукі дывановай бамбардзіроўкі. Мы дзве гадзіны дрыжалі ад страху. Бамбардзіроўка зноў была па-сапраўднаму моцнай. На пасту няма падвала, і мы сядзелі ў калідоры на кукішках, прыціснуўшыся да сцяны. Думаць пры гэтым немагчыма – усё пачуцці так прытупляюцца, што становішся практычна абыякавым да небяспекі. Пасля кожнага авіяналёту думаеш: «На гэты раз абышлося, але ці надоўга нам хопіць шанцавання?» Ты ўжо не думаеш пра тое, што будзе заўтра; можа быць, заўтра наогул не застанецца нічога. Калі сённяшні налёт закончыўся, я паспешалася дадому на ровары – наш дом ацалеў, але ўсё вакол было ў полымі. Мюльгеймскі мост абваліўся і ляжыць цяпер у вадзе, мост Родэнкірхен моцна пацярпеў і непрыдатны для выкарыстання. Цяпер жа дождж лье як з вядра. А як цяпер тым, хто застаўся без дома? Не, нельга думаць пра гэта; заўтра на іх месцы можам аказацца мы. Пасля абеду мы з Дадо паехалі на машыне на фабрыкі Фрэхена [заўвага перакладчыка: горад у зямлі Паўночны Рэйне-Вестфалія]. Я заўсёды езджу з ім, каб ён не быў адзін у такіх небяспечных паездках. Я адзіная, хто можа яго суправадзіць, больш нікога не засталася, і, акрамя гэтага, я сама ўжо амаль салдат – часам я адчуваю сябе салдатам, калі вакол страляюць з усіх бакоў, а я еду на ровары, каб здабыць хлеб і прадукты. Сціскаючы зубы, я гавару сама сабе: «Наперад, Урсула, ты павінна прарвацца! Бо салдаты не здаюцца!» Паўгода таму я не магла сабе і ўявіць такое. Роў матораў. Трэба будзіць астатніх.

26 кастрычніка Толькі я выйшла з каляскай, поўнай бялізны, каб прапаласкаць яе ля калонкі ў Родэнкірхен [заўвага перакладчыка: раён Кельна], як прыйшлося вяртацца дахаты. Пачаўся такі моцны артылерыйскі абстрэл, што я забылася пра адвагу і проста паімчала дадому. Цяпер паставілі дымавую заслону, і я чую самалёты.

Апошнім часам у Кельне дзеяцца страшныя рэчы. Гавораць пра разбоі, забойствы і напады. На вуліцы небяспечна. Я не магу зразумець, як людзі могуць здабываць выгаду з [нягод] часу і здзяйсняць падобнае.

На фронце ў апошнія некалькі дзён да жудасці ціха. Учора мы атрымалі навіны ад мясцовай партыйнай групы пра тое, што мой стрыечны брат Карл-Аўгуст знік без вестак. Ён быў у Гертагенбошэ [заўвага перакладчыка: горад у Нідэрландах]. Ад Гюнтэра таксама нічога не чуваць. Як і ад братоў. Мяркуючы па ўсім, пошту ў Кельн больш не дастаўляюць. Усюды кажуць пра «франтавы горад Кельн». Хоць бы самалёты пакінулі нас у спакой! Няма ніякай магчымасці пабыць сам-насам. Можа, гэта і добра? Не ведаю.

27 кастрычніка Прыйшлі два лісты ад Ганса 2 і 13 кастрычніка. Дзякуй богу, у яго ўсё добра. Мы ўсе вельмі шчаслівыя, і ўсё адразу стала выглядаць у значна больш вясёлкавым колеры. Усе мы спадзяемся, што мы тут, у Кельне, перажылі самыя цяжкія часы. Абстрэлы Кельна больш не маюць сэнсу – тут і так усё разбурана. Транспарт не працуе, а ў Веспелінгу [заўвага перакладчыка: горад у зямлі Паўночны Рэйн-Вестфалія] ніхто не працуе ўжо тры тыдні. Мы цяпер больш упэўненыя ў заўтрашнім дні, і ў нас зноў зацэплілася надзея. Маё жыццё цяпер складаецца з наступнага: хадзіць па ваду, здабываць хлеб, чысціць бульбу на пасце №8 – і сядзець у падвале! Фабрыку і працу я пакінула: па-першае, я не магу цяпер туды дабірацца, па-другое, фабрыка згарэла, а па-трэцяе, бацькі мне гэтага проста б не дазволілі.

Сёння я села за раяль і пачала граць. Дзве гадзіны ўся мая ўвага была засяроджана на ігры. Я так радавалася, што прыйшлі лісты ад Ганса, што мне хацелася неяк выказаць гэтую радасць. І я грала «Раманс» з канцэрта для фартэпіяна рэ мінор Моцарта.

І цяпер я поўная сіл і радасці і пайду па ваду!

4 лістапада Я толькі што вярнулася з Баенталя [заўвага перакладчыка: раён Кельна]. Ізноў усё марна. Ні хлеба, ні мяса, ні гародніны, ні вады – нічога! Вось ужо тры дні я спрабую дастаць хлеб, і ўсё без толку. Крамаў не засталася. Водаразборную калонку ў Родэнкірхене [заўвага перакладчыка: раён Кельна] разбамбілі. Колькі часу я выдаткавала, каб знайсці ваду! Я хадзіла ў Баенталь [заўвага перакладчыка: раён Кельна], у Цольштэк [заўвага перакладчыка: раён Кельна] – вады не было нідзе. Нарэшце мы страцілі надзею і сабралі дажджавую ваду, але яе трэба будзе эканоміць. Мы жахліва брудныя, але цяпер ніхто не звяртае ўвагі на гэта. Учора я выявіла яшчэ адну крыніцу вады ў бункеры Тацыта [заўвага перакладчыка: бамбасховішча]; там можна адзін раз на дзень атрымаць ваду па харчовых картках. Так, вада сёння – самы каштоўны тавар. Але мы адчуваем сябе ўжо крыху больш упэўненыя. Вось ужо два дні не было налётаў, і дзве ночы мы маглі спаць спакойна. Як жа нам гэта дапамагло!! На Паркштрасэ фактычна засталіся толькі мы. Усе нашы знаёмыя і суседзі збеглі з Кельна. Тут стала па-сапраўднаму бязлюдна. І пастаянныя сігналы трывогі і стральба на фронце...

Мы чулі, што Кельну быў пастаўлены ўльтыматум, які, вядома, адхілілі. Ах, калі б яго ўсё-такі прынялі! Я ведаю, што думаю не так, як павінна думаць сапраўдная немка, але цяпер нам давядзецца прайсці праз яшчэ большыя пакуты. У Кельне з'явіцца яшчэ больш руін і загіне шмат людзей. Не, не! Як было б добра, калі б усё гэта закончылася...

Кёльн, 1944

- 27 лістапада, вечар** Толькі што атрымалі пасылку з рэштай рэчаў Клаўса ад 7 кастрычніка. Мы прадчуваем, што гэта можа значыць, і гатовыя да горшага. Калі б можна было больш дакладна даведацца, што з ім здарылася! Адсутнасць інфармацыі цяжка даецца ўсім.
- 21 снежня, ноч** Ганс прыйшоў дахаты! Тры гадзіны таму. Яму далі адпачынак да 10 студзеня, так як у яго вельмі даўно не было ад нас ніякіх вестак, а Кёльн знаходзіцца ў франтавой зоне. Колькі радасці адразу! Якія ў нас цяпер будуць цудоўныя Каляды!
- 1-ы дзень Раства** Учарашні дзень я ніколі не забуду: якая была куцця! Мы амаль увесь вечар праседзелі ў бункеры. Вядома, зноў быў авіяналёт. Колькі подласці ў нашых ворагаў! Паміж бамбёжкам і выбегла з падвала і ўключыла радыё, знайшла кёльнскі рэйхсканал, а там – скрыпчны канцэрт Макса Бруха, як і заўсёды на Куццю. Потым «Ціхая ноч, святая ноч». Праз адкрытыя дзверы пахла гарам, звонку выбухалі снарады. Ціхая ноч і смерць былі такія блізкія. Гэта было невытлумачальна.
- А сёння мароз, але самалёты ўсё роўна лётаюць цэлы дзень. Але, нягледзячы ні на што, Гензэль з намі на Каляды, і мы ўчатырох шчаслівыя разам.
- 31 снежня** Я сяджу ў бункеры. Гэты бункер і іншыя падвалы – фактычна ўсё, што ёсць у нас цяпер. Учора наш дом канчаткова разбамбілі. Усё пачалося ў 21:00. Страшней за гэта нічога ў свеце няма. Бомбы падалі вельмі блізка, бункер трэсла, сцены хісталіся, пыл стаяў слупам, і нам давялося дыхаць праз вільготныя анучы. Мы чулі, як звонку падаюць і выбухаюць запальныя бомбы. Стаяў пякельны шум, і мы думалі, што жывымі не выберамся. Калі шум стаў нарэшце аддаляцца, мы пачулі, як штосьці ўпала з дома. Бацька выбраўся вонкі і пачаў крычаць: «Пажар, пажар, усе наверх!» Другі і трэці паверхі ўжо былі ахопленыя полымем. Мы пачалі сапраўдную бітву за лесвіцу. Дадо сякерай ссек драўляныя парэнчы, і мы, як вар'яты, цягалі з падвала наверх стокілаграмовыя мяшкі з пяском і высыпалі пясок на лесвіцу. Потым вада – нельга было даць агню распаўсюдзіцца ніжэй. Мы думалі, што бетонныя перакрыцці першага паверха затрымаюць агонь, і ўсю ўвагу сфакусіравалі на лесвіцы. Незнаёмыя людзі, якія прыйшлі нам на дапамогу, выцягнулі мэблю з жылых пакояў. Якія былі шчаслівыя! І раптам абрынулася столь над сталовым пакоем – у нас не было бетонных перакрыццяў; мы памыліліся! Агонь шчыраваў усюды. Мы хутка вынеслі рэчы на вуліцу і ў сад. Учатырох мы паднялі піяніна, каб вынесці яго праз акно. Потым абрынулася ўсё. На хвіліну я спынілася ў садзе і проста глядзела. Было так сумна. Ішоў снег, а дом быў ахоплены полымем. І я глядзела, як агонь па частках паглынаў мой любімы дом. Я амаль расплакалася, але тут мной авалодала ярасць, і мы ўсе разам пабеглі ў сад да Тэшэндорфу, каб набраць вады ў вадасховішчы. Але ратаваць не было ўжо чаго. Агонь «зжор» усё. Цяпер мы вядзём бітву за падвал, якую яшчэ не скончылі. Хоць бы гэта ў нас атрымалася! Там цяпер усе нашы рэчы; калі згараць і яны, мы будзем жабракамі.

Герда Альтпетэр (у дзявоцтве Рапапорт) Нарадзілася ў 1926 г., з Эсэна, горада ў Рурскай вобласці, федэральная зямля Паўночны Рэйн- Вестфалія, Германія.

Кароткая біяграфія

Бацька Герды, Філіп Рапапорт, быў інжынерам-будаўніком і горадабудаўніком, добра вядомым за межамі Германіі; займаў пасаду дырэктара Саюза паселішчаў у Рурскім вугальным раёне [заўвага перакладчыка: саюз па планаванні і будаўніцтве паселішчаў для шахцёраў у Рурскай вобласці]. Адпаведна, Герда і тры яе старэйшыя браты раслі ў забяспечанай сям’і.

Бесклапотнае жыццё сямейства рэзка скончылася ў 1933 годзе: нягледзячы на тое, што Рапапорты прынялі пратэстанцкую веру яшчэ ў 1880-х гг., Філіп лічыўся яўрэем у адпаведнасці з крытэрыямі расавай ідэалогіі нацыянал-сацыялістаў, а яго дзеці – так званымі «мішлінгамі («паўкроўкамі») першага ўзроўню». Філіп страціў працу праз некалькі месяцаў пасля прыходу нацыянал-сацыялістаў да ўлады.

Успаміны пра ваенны час

Улетку 1942 году наведванне школы для Герды і яе самага малодшага брата Вернера-Карла заўчасна скончылася. Гердзе было шаснаццаць год, калі пачаліся летнія канікулы, і тады нішто не прадвешчала бяды. «Раптам аказалася, што прынятыя новыя законы», – законы, якія забаранялі так званым «мішлінгам» наведванне школы пасля сёмага класа. Адразу пасля завяршэння канікул Герду выклікаў у свой кабінет намеснік дырэктара школы імя Марыі Вехтлер. Як і дырэктар школы, ён быў перакананым нацыянал-сацыялістам, але яны абодва з павагай ставіліся да Герды як да добрай вучаніцы. «Мне страшэнна шкада», – папрасіў прабачэння намеснік дырэктара. Але хіба шкадаванне магло замяніць Гердзе школу? «Для мяне гэта было страшным ударам. Я старалася вучыцца далей сама». Але праца, якую ёй цяпер трэба было выконваць у рамках «абавязковага года», не дазваляла засяродзіцца на вучобе. [...]

Цяжкае становішча Герды і яе сям’і пагоршылася на фоне больш частых і ўсё больш моцных бамбаванняў прамысловага горада Эсэна. Рапапортам нельга было хавацца ў грамадскіх бамбасховішчах, і падчас цяжкіх бамбаванняў ім даводзілася хавацца ў падвале свайго дома. Цяпер Герда Альтпетэр разумее, што пастаянныя бамбардзіроўкі, адсутнасць сну па начах і штохвілінная пагроза жыццю «даводзілі яе да роспачы» фізічна і маральна.

Яна не заўважыла, што ў той жа перыяд пачаліся першыя дэпартацыі з Рэйнскай вобласці ў канцэнтрацыйныя лагеры і лагеры смерці на ўсходзе. Але з часам рызык павялічыліся, у тым ліку і для яе сям’і. Пачынаючы з 1941 года яе бацька павінен быў насіць зорку Давіда: «Ён амаль не выходзіў на вуліцу, хіба што ў царкву, і тады ён хаваў “зорку” пад каўняром». [...]

«Абавязковы год службы» ў Марле: «Яны былі вельмі мной задаволеныя»

Пасля выключэння са школы Герда павінна была прайсці так званы «абавязковы год службы». Ёй прапанавалі адправіцца ў акупаваную Польшчу, але яна адмовілася. Пасля доўгіх і цяжкіх разваг яна вырашыла пайсці на працу, прапанаваную Евангелісцкай царквой Эсэна, у сям’ю святара ў Марле [заўвага перакладчыка: горад у Паўночным Рэйне-Вестфаліі]: «Я хацела быць бліжэй да сваёй сям’і і рабіць штосьці сапраўды карыснае. Я хацела нечаму навучыцца і пры гэтым застацца ў хрысціянскім асяродку».

Крыніца: Тэксты для публікацыі былі ласкава прадастаўлены арганізатарамі сайта-праекта «Моладзь у Германіі: 1918–1945» <https://jugend1918-1945.de/portal/Jugend/zeitzeuge.aspx?root=1701&id=1701>.

Яе рашэнне адправіцца ў Марль аказалася правільным: Герда і сям'я, якая прыняла яе, сталі блізкімі сябрамі. Муж, афіцэр, быў на фронце, а Герда дапамагала жонцы святара і яе пяцёрым дзецям: «Яны былі вельмі задаволеныя мной». Гердзе выдзелілі ўласны пакой, у яе было добрае харчаванне, і кожныя два тыдні яна магла наведаць бацькоў у Эсэне, які знаходзіўся недалёка ад Марля. [...]

«Занадта добра, каб быць праўдай»

Пасля завяршэння абавязковага года службы, 1 кастрычніка 1943 года, Герда атрымала месца на эсэнскім хімічным прадпрыемстве «Гольдшміт АГ». Яна працавала асістэнткай у хімічнай лабараторыі і ўдзельнічала ў даследаваннях па ачыстцы жалеза. Гэтая праца, па яе словах, была «надзвычай цікавай». Але ўжо ў канцы 1943 года аддзел эвакуявалі з Эсэна, які моцна бамбавалі, у аўстрыйскі Вілах.

Герда адхіліла прапанову адправіцца ў Аўстрыю. Улічваючы пераслед, пад які патрапіла яе сям'я, яна вырашыла застацца ў знаёмым месцы са знаёмымі людзьмі: «Калі і будуць складанасці, то яны будуць там, у Вілаху. Ты нікога там не ведаеш, і ніхто табе не дапаможа. Табе не будзе на каго пакласціся».

Яна засталася ў Эсэне. [...] Там у ліпені 1944 года яна пачула пра тое, што на Гітлера быў здзейснены замах, які, па чутках, быў паспяховым: «З самага пачатку я не мела вялікіх спадзеваў. Гэта было занадта добра, каб быць праўдай». Некалькі гадзін навін не было, а пасля паступіла інфармацыя пра тое, што Гітлер жывы і вайна працягваецца.

Евангелісцкая моладзевая праца падчас вайны: «Госпадзе, ты і так у небяспецы! Ты сапраўды гэтым займаешся?»

Акрамя працы, у 1944 годзе Герда па-ранейшаму актыўна ўдзельнічае ў жыцці евангелісцкай царквы. Яе прыцягнулі да ўдзелу ў зборы сродкаў для свяшчэннаслужыцеляў Спавадальнай царквы ў межах гарадской місіі пад кіраўніцтвам памочніцы пастара Анне Каўфман. Герда абыходзіла дамы ў Эсэне і прасіла падтрымаць апазіцыйных свяшчэннаслужыцеляў, якіх выключылі з Рэгіянальнай евангелісцкай царквы, што супрацоўнічала з [нацысцкім] рэжымам. Гэта было небяспечна, так як сама Герда ўжо падпадала пад пераслед як «яўрэйскі мішлінг», а цяпер пачала выступаць у падтрымку хрысціянскай апазіцыі. Калі, трывожачыся за яе, яе спыталі: «Госпадзе, ты і так у небяспецы! Ты сапраўды гэтым займаешся?» – яна адказала: «Так, а чаму не?»

Паездка з гарадской місіяй у Вестэрвальд [заўвага перакладчыка: горная града/ масіў у зямлі Рэйнланд-Пфальц] у ліпені 1944 года стала кароткім пярэдыхам для Герды ў хаосе вайны. Гэта былі «вакацыі ў далечыні ад усяго: ад рызык, звязанай з авіяналётамі, ад пераследу за тое, што была «напалову яўрэйкай», і ад рызык, звязанай з працай у Спавадальнай царкве.

Тым не менш гэтыя вакацыі не былі зусім бесклапотнымі. Дзяўчаты дабіраліся ў Вестэрвальд паасобку: вялікая група прыцягнула б увагу. І ў гарах іх чакалі не толькі забавы, гульні і сур'ёзная праца над біблейскімі тэкстамі, але і спецыяльная падрыхтоўка да нелегальнай працы ў абарону евангелісцкай царквы ў Эсэне. Маладыя людзі вучыліся выбудоўваць аргументацыю і весці дыялогі ў падтрымку евангелісцкай царквы.

Дэпартацыя бацькі: «Гэта адбылося нядзельнай раніцай»

Адной нядзельнай раніцай у верасні 1944 года, калі сям'я Рапапортаў збіралася ў царкву, зазваніў тэлефон: «Гестапа. Вы павінны сабрацца і з'явіцца», – і Філіп Рапапорт з жонкай адправіліся ў небяспечную паездку. Афіцэр гестапа выдаў Філіпу спіс, у якім было ўказана каля сотні чалавек, якія мусілі быць дэпартаваныя на наступны дзень. У спісе было і імя Філіпа. Ён павінен быў паведаміць астатнім і з'явіцца на наступны дзень на вакзал. [...]

Філіп Рапапорт [...] пачаў рыхтавацца да дэпартацыі. Сям'і было зразумела, што яго жыццё знаходзіцца ў вялікай небяспецы. Старэйшы сын, які дапамагаў бацьку ўпакоўваць рэчы, сказаў: «Зараз мы збяром табе чамадан, і, можа быць, ён дапаможа табе выжыць». Так ён спрабаваў падбадзёрыць бацьку. На дварэ быў верасень, надвор'е было па-летняму цёплае, але яны паклалі яму ў чамадан цёплыя рэчы з улікам надыходзячых халадоў.

На наступны дзень Герда і яе маці праводзілі Філіпа Рапапорта на вакзал. Там ужо сабралася шмат людзей, якіх гестапа і СС размяркоўвалі па вагонах. Гердзе трэба было на працу. Развітанне было цяжкім: «Гэта магло быць развітанне назаўсёды. Так мы яго і ўспрымалі».

Выратаванне ад уласнай дэпартацыі: «Мяне павінны былі звесці»

Неяк Герда прыйшла на працу, а яе адправілі да начальніка па персанале, які без хітрыкаў заявіў здзіўленай дзяўчыне: «Вы хворая! Ідзіце да свайго ўрача». Герда не была хворая, але падпарадкавалася ўказанню. Урач таксама пацвердзіў: «Так, вы хворая». Ён выдаў Гердзе даведку пра тое, што яна хворая на захворванне, пра якое яна раней ніколі і не чула, і адправіў яе ў санаторый. І толькі нашмат пазней Герда даведалася, што адбылося: яе ўрач па вечарах нярэдка выпіваў з гестапаўцамі, ад якіх і даведаўся, што яна знаходзіцца ў непасрэднай небяспецы. Ён распавёў пра гэта свайму знаёмаму – начальніку па персанале, які, у сваю чаргу, папярэдзіў Герду.

Яна пазбегла дэпартацыі дзякуючы дапамозе гэтых двух мужчын і разам са сваёй маці адправілася да сваякоў у горад Бад Зальцуфлен. Але паколькі чыгуначныя зносіны былі перапыненыя на час вайны, яны патрапілі ў Хідэзен, дзе жыла сям'я яе дзядзькі.

Калі яе маці вярнулася потым у Эсэн, яна даведалася, што загад аб дэпартацыі Герды сапраўды прыходзіў, але хатняя прыслужніца без лішніх разважанняў адправіла ліст назад з пазнакай «у ад'ездзе». Праз некалькі тыдняў вярнулася і Герда. Урач, які папярэдзіў яе, «абвясціў адбой»: цэнтральны штаб гестапа быў разбураны ў час паветранай атакі, і ўсе дакументы былі знішчаныя. Дэпартацыя ёй болей не пагражала.

Станіслаў Р. Нарадзіўся ў 1927 г., Ваўкавыскі павет (раён) Беластоцкага павета, У той час Польшча, зараз Беларусь.

Прыход рускіх у Польшчу выклікаў як сумныя, так і радасныя эмоцыі. Некаторыя яўрэі, беларусы і ўкраінцы радаваліся, для палякаў жа гэта была сумная і горкая падзея. Бальшавікі склікалі сходы ўсіх землеўладальнікаў, абавязалі іх прагаласаваць па падатках, а таксама здаць сваіх уласных кароў, коней, свіней, курэй і шмат чаго іншага. Усе, у каго былі лішкі, павінны былі іх здаць. Напрыклад, чалавек, у якога было шэсць кароў, павінен быў аддаць чатыры арміі, а дзве заставаліся ў гаспадарцы. У тых, хто не згаджаўся і адмаўляўся перадаць сваю ўласнасць, такую ўласнасць канфіскоўвалі прымуова, а земляроба/сяляніна арыштоўвалі або забівалі. Многіх палякаў прысудзілі да турэмнага зняволення. 10 лютага 1940 года пачаліся дэпартацыі нашага народа: чалавека высылалі на працы, але ніхто не ведаў куды.

Пераезд быў цяжкі, а ў людзей не было дастаткова ежы і вады. Нам далі не больш за 15 хвілін на зборы, а парушальнікам пагражалі прыкладамі і смерцю. Нам дазволілі ўзяць толькі тое, што было на нас у той момант, плюс 50 кілаграмаў прадуктаў харчавання з улікам ложкавай бялізны і іншых рэчаў. Падчас пераезду нам не дазвалялася выходзіць з вагонаў. У вагонах было цёмна, брудна і смярдзела, таму што да нас у іх везлі жывёлу.

Кожнаму чалавеку раз на 3 дні выдавалі 100 г. хлеба, крыху супу і невялікую порцыю аўса. Многія людзі хварэлі і паміралі, бо не было медыцынскай дапамогі. Пераезд заняў два тыдні. Нас прывезлі на Урал, дзе нам выдзелілі маленькія кватэркі на 2 сям'і. Усе, каму споўнілася 13 гадоў, павінны былі працаваць: работа была цяжкай – нас прымушалі грузіць драўніну на грузавікі і ўручную наразаць торф.

Бацька працаваў у шахце і пацярпеў у выніку абрушэння пароды. Яго вывезлі з шахты на ваганеты, ён пайшоў да лекара і пачуў, што ў яго дробязныя траўмы. Яго пакаралі спагнаннем з утрыманнем 25% ад яго зарплаты за 6 месяцаў. Праз 4 дні бацьку адвезлі ў бальніцу, дзе ён правёў 14 дзён, аднаўляючыся пасля траўмы галавы і спіны.

Былі праблемы з ежай – яе было цяжка дастаць. На аднаго працоўнага выдавалі 600 грамаў хлеба, а тыя, хто не працаваў, атрымлівалі 20 грамаў. Кожны працоўны атрымліваў 500 грамаў мукі на 5 дзён, 500 грамаў аўса, 100 грамаў сала; тыя, хто не працаваў, не атрымлівалі нічога.

Нікому з палякаў не дазвалялася хадзіць на рынак; любога злоўленага неадкладна саджалі ў турму. Мяне адправілі ў турму на 7 сутак за куплю на рынку капусты, бульбы і кілаграма хлеба. Я працаваў на рэзцы торфу. Плацілі нам мала – ад 100 да 200 рублёў у месяц. Палякаў абзывалі толькі за тое, што яны – палякі і каталікі. Нам казалі: «Вашы шансы пабачыць Польшчу і касцёлы такія ж высокія, як у мяне – пабачыць свае вушы без люстэрка». Яны высмейвалі і зневажалі Бога і рэлігію, як толькі маглі. Лісты і пасылкі з Польшчы не прапускаралі, здэкаваліся з нас як маглі. Пасля амністыі з нас ужо так не здэкаваліся, але не хацелі выплачваць заробленае.

Крыніца: Вайна вачыма дзяцей: акупацыя Польшчы Савецкім Саюзам і дэпартацыі, 1939—1941 гг. (выданне для Kindle), Ян Т. Грос (аўтар), Ірэна Грудзінска-Грос (рэдактар), Бруна Бетэльхайм (прадмова), Рональд Стром (перакладчык), Дэн Рыверс (перакладчык) https://www.amazon.com/dp/B07VJJTCPB/ref=nav_timeline_asin?_encoding=UTF8&psc=1

У 1942 годзе нас перамясцілі бліжэй да мяжы з Персіяй (заўвага перакладчыка: Іран з 1935 года), аднак затым развярнулі у зусім супрацьлеглым кірунку – у Казахстан, для працы ў калгасах (калектыўных гаспадарках), дзе быў недахоп працоўнай сілы. Нам выдзелілі мазанку, у якой не было ані пліты, ані дзвярэй, ані вокнаў. Жыць там было цяжка. Калі мы вырашылі прывезці сена для таго, каб спаць на ім і выкарыстоўваць у якасці паліва, нам не дазволілі ўзяць коней, і нам давалося несці сена на спіне два км. Праз месяц мы захварэлі на брушны тыф. Мы ляжалі там, у гэтай мазанцы, без якой-небудзь медыцынскай ці чалавечай дапамогі. Пакуль мы хварэлі, прыйшлі злодзеі і абрабавалі нас, і ніхто не мог паклапаціцца пра нас, таму што мы знаходзіліся за дзясяткі кіламетраў і больш ад нашых сяброў і сваякоў. Нашы суседзі (казахі) ніколі нам не дапамагалі, за выключэннем адной жанчыны, якая прыносіла нам ваду і сена для ацяплення.

Я прахварэў 16 дзён, а пасля мне давалося вярнуцца да працы, нягледзячы на хваробу і стомленасць: я быў самым старэйшым у сям'і. Бацька і маці цяжка хварэлі два месяцы, і мне прыйшлося шмат працаваць, каб пакрыць выдаткі на наша пражыванне і на вопратку. Я працаваў у калгасе 12 гадзін без абеду, а дома пасля працы рамантаваў абутак, спрабуючы зарабіць на кавалак хлеба і хоць нейкую вопратку, таму што мы хадзілі ў лахманах, як жабракі. Мой штомесячны заробак складаў 20 кілаграмаў мукі, 2 кілаграмы мяса, паўкілаграма цукру і 1 кілаграм солі. Цукар і соль можна было атрымаць толькі за добрую працу.

Перажытае мной у сувязі з [Другой] сусветнай вайной у перыяд з 1 верасня 1939 года да цяперашняга часу, г.зн. па 8 чэрвеня 1946 г.

Мы жылі на другім беразе ракі Буг у Сокале, калі паміж Польшчай і Германіяй выбухнула вайна. Пачалася вайна, пачаліся і бамбавальныя налёты. Натоўпы людзей, якія ўцякалі, накіроўваліся з захаду на ўсход; яны расказвалі нам, што, прасоўваючыся, немцы бяруць у палон мужчын. У сувязі з гэтым бацька адвёз нас у вёску, а сам пайшоў на ўсход за іншымі, плануючы ўступіць у польскія атрады, якія павінны былі сфармавацца.

Пражыўшы некалькі тыдняў у вёсцы, мы вярнуліся ў наш горад, які быў узяты Саветамі. Мама бачыла, што адбываецца, і вельмі перажывала за бацьку. Яна сышла ў вельмі прыгнечаным стане, і, пакуль яе не было, вярнуўся наш тата, якога мы так доўга чакалі. У яго распухлі ступні, ён стаміўся і быў напалоханы. Неўзабаве вярнулася і мама. Пасля доўгіх і цёплых прывітанняў бацька пачаў распавядаць нам пра тое, што перажыў; расказанае напоўніла нас жахам.

Адпачыўшы некалькі дзён, бацька памяняў працу і адправіўся на [новае] месца працы; тым не менш плацілі яму мала. Таму і мы жылі бедна, сілкаваліся праснакамі са збожжа і чорнай кавай з падсалоджвальнікамі.

Зімой жа людзей пачалі перамяшчаць у Сібір. Мы таксама былі гатовыя да ад'езду, спалі ў паўсядзённай вопратцы і прыслухоўваліся да кожнага падазронага гуку. Так прайшоў адзін неспакойны год.

А наступны год прынёс новую вайну – вайну паміж Саветамі і немцамі. Пачалася гэтая вайна 22 чэрвеня 1941 года. Першы снарад праз раку Буг зваліўся а 2 гадзіне раніцы, што стала пачаткам вайны. Мы прагнуліся і схаваліся ў сенцах. Дзверы былі прыадчыненыя, і мы бачылі, як гараць суседнія дамы і дрэвы ў нашым садзе. Даносіліся да нас і жахлівыя гукі выбухаў і крыкі. Гэты хаос доўжыўся каля гадзіны. Калі першая страляніна спынілася, мы паспяшаліся схаватца ў падвале. Лінія фронту апынулася за намі, і немцы захапілі горад; мы па-ранейшаму жылі бедна, хоць бацька і працаваў.

Аднойчы тата пайшоў у вёску; вярнуўся ён досыць позна і быў такі злы, што і слова вымавіць не мог. Крыху пазней ён супакоіўся і расказаў нам, што ўкраінцы кінулі яго ў склеп, але, на шчасце, свечасова з'явіўся немец. Высветліўшы, што ўсё тое, у чым падазравалі бацьку, было няпраўдай і немагчыма, ён ударыў украінца ў твар і адпусціў бацьку.

Праз некаторы час мы пераехалі ў Каменку Струмілаўскую, дзе мы аказаліся ў больш спрыяльнай сітуацыі. Мы пражылі ў Каменцы два гады. Тады ж мы атрымалі страшную вестку пра забойства стрыечнага брата бацькі.

Баючыся ўкраінцаў, мы адправіліся потым ва Львоў; было гэта напярэдадні Вялікадня. У Вялікодны панядзелак мы наведалі маю цётку. Вярнуўшыся дадому, мы пачалі рыхтавацца да сну да наступлення вечара. Хтосьці ўжо спаў увечары, а мы з мамай сядзелі на кухні, калі нас раптам аглушыў выбух. Мы ўсе адразу ж пабеглі хавацца ў склеп, так як пачалося бамбаванне, якое працягвалася ўсю ноч.

Пасля гэтага кожную ноч былі бомбавыя ўдары, якія скончыліся для нас 13 мая, так як мы пераехалі са Львова ў Ланьцут, які пакінулі немцы праз шэсць месяцаў пасля нашага прыезду. Савецкі наступ не быў спалучаны з цяжкасцямі: бітва доўжылася ўсяго адну ноч.

Мы зноў былі бедныя. Мы пераехалі ў Хелм, дзе, як і ў Ланьцуце, мы жылі бедна, і акрамя гэтага нам прыйшлося жыць у склепе. Мы вытрымалі прыблізна месяц такога жыцця, а затым пераехалі ў Хрубешаў. Бабуля прыехала да нас з жудаснымі навінамі пра тое, што дзядулю арыштавалі ў Львове і адправілі на Данбас. Але быў і радасны момант – дзядуля вярнуўся праз год. У Хрубешаве было некалькі пажараў у тым жа годзе, а нядаўна быў налёт.

Клаўс Шлімм

Нарадзіўся 16 ліпеня 1929 г. у Магдэбургу, пераехаў у Эсэн, Германія.

У 1938 годзе сям'я Шлім пераехала ў Эсэн, і Райнхальд, бацька Клаўса, пачаў працаваць у Рурскай вобласці агентам па прасоўванні вогнетрывалых будаўнічых матэрыялаў. Гэтая праца прадугледжвала ў асноўным супрацоўніцтва з кампаніямі з ваеннага сектара, і, значыць, у рэшце рэшт ён быў вымушаны стаць сябрам [Нацыянал-сацыялістычнай нямецкай рабочай] партыі насуперак сваім перакананням.

У дзяцінстве Клаўс асабіста не ведаў ніводнага яўрэя. Пазней ён узгадваў, што бачыў у Эсэне вітрыны крамы з разбітымі вокнамі. Гэта было 9 лістапада 1938 года; уладальнікамі крамы былі яўрэі на прозвішча Разенбаўм. Калі ён вярнуўся дахаты, ён сказаў бацьку: «Я мог бы прынесці табе прас». Бацька папрасіў яго ніколі не ўдзельнічаць у такім.

Пачатак вайны

З дзесяцігадовага ўзросту Клаўс рыхтаваўся да вайны: удзельнічаў у вучэннях па супрацьпаветранай абароне і праходзіў падрыхтоўку па дзеяннях падчас пажару.

1 верасня 1939 года Клаўс быў са сваім дзядзькам у Хунсруку на нейкім свяце. Пераход ад міру да вайны быў вельмі рэзкім і раптоўным для Клаўса. Гітлер ішоў ад перамогі да перамогі. Хлопчык з самага пачатку перажываў з-за вайны. Ён павесіў у сваім пакоі вялікую карту, на якой пазначаў сцягам усе населеныя пункты, заваяваныя яго краінай. Ён радаваўся, што ўсё больш і больш тэрыторый уваходзіла ў «родны рэйх». Расісцкі вакабуляр, які выкарыстоўваўся ў нацысцкай прапагандзе, уплываў на Клаўса, які лавіў сябе на тым, што выкарыстоўвае яго.

Баі шлі далёка, але, тым не менш, вайна хутка і выразна пачала адчувацца ў паўсядзённым жыцці Эсэна. Усюды выкарыстоўвалі зацямненне. Вулічнае асвятленне па вечарах выключалі, і нават фары аўтамабіляў і матацыклаў закрывалі, пакідаючы толькі вузкую паласу. Здзяйсняўся строгі кантроль за належным зацямненнем вокнаў. Калі чыёсьці акно было няправільна зацёмненае, дружыннік супрацьпаветранай абароны крычаў: «Выключыце святло!»

Першыя бомбы ўпалі на Эсэн яшчэ ў 1940 годзе, але Клаўс Шлім гэтага амаль не заўважыў. Ён чуў сігналы паветранай трывогі і бачыў чырвонае неба над цэнтрам горада пасля нападаў; тым не менш паветраныя атакі засталіся чымсьці, што першы час не закранала яго непасрэдна. Жыхары Эсэна часта выходзілі на вуліцу і глядзелі, што адбываецца ў небе. Клаўс апісаў, што мінамётны агонь «нагадваў навалніцу». Ён не разумее, што ў гэты момант паміралі людзі. Калі бомба патрапіла ў школу, вучні радаваліся: «Ура, школа гарыць!»

Сям'я Шлім перажыла шмат трывожных гадзін, але ім пашанцавала: яны не панеслі ніякіх фізічных або матэрыяльных страт, у той час як многія іх суседзі моцна пацярпелі. Калі адзін з яго школьных сяброў трапіў пад бамбёжку, Клаўс спытаўся ў яго: «Што нам трэба рабіць, калі падобнае здарыцца з намі?» І сябар даў яму добрую параду, як паводзіць сябе ў выпадку бамбардзіроўкі.

«З часам у людзей развілася нешта накшталт стаічнага спакою, – успамінаў Клаўс. – Нават у тых, хто пацярпеў ад выбуховай хвалі або страціў свой дом». Аднак самога Клаўса жыццё пашкадавала. Толькі зрэдку яму снілася, што яго нясуць у падвал, а раницай ён са здзіўленнем і сапраўды прачынаўся там.

Эвакуацыя дзяцей з горада

Пасля таго як павялічылася колькасць авіяналётаў на Эсэн, была пачатая эвакуацыя дзяцей з горада.

Увесну 1943 года Клаўс і яго брат Хенінг сабралі чамаданы для эвакуацыі. «Я жудасна плакаў, – успамінае Клаўс Шлім сваё развітанне на пероне. – Гэта было сапраўднае развітанне ваеннага часу, і я быў вельмі засмучаны». Тым не менш, калі дзеці пачалі спяваць у купэ, ён зноў супакоіўся.

Іх месцам прызначэння быў горад Падэбрады ў Чэшскай Рэспубліцы, дзе Клаўс адразу ж палюбіў тыповую чэшскую архітэктур. «Мы жылі ў лагеры “Белы крыж”, у канфіскаванай гасцініцы. Там знаходзілася шмат іншых школьных класаў. Некалькі тысяч, калі не дзясяткі тысяч дзяцей». Часам іх было так шмат, што на вуліцах не былі заўважныя мясцовыя жыхары.

«Мы адчувалі дзіўнае пачуццё абыякавасці». Клаўс з сябрам праходзілі кіламетры ў пешых прагулках па наваколлі Падэбрадаў, захапляючыся відамі. Хлопчыкі не заўважалі небяспекі і бесклапотна блукалі па акрузе, пастаянна сутыкаючыся з мясцовымі жыхарамі, якія былі не вельмі рады іх бачыць.

Ежа была вельмі добрая. Гатэлем кіравалі чэхі, і, вядома, там кухня была чэшскай. «Школа знаходзілася ў вельмі сучасным школьным будынку, якое чэхам было загадана пакінуць». Клаўс Шлім так і не даведаўся, куды павінны былі пераехаць мясцовыя школьнікі. Калі ён быў там, у гэтым будынку вучыліся толькі немцы. Урокі яму запомніліся як дастаткова жорстка рэгламентаваныя, хоць рэлігію і біялогію больш не выкладалі.

Атмасфера ў Падэбрадах была ў цэлым нядрэнная, але хлопцы перанасыціліся ад эвакуацыі, калі стала зразумела, што яна не закончыцца праз тры месяцы, як абяцалі. Эвакуацыя стала прымусовай мерай. Іх часовае знаходжанне ў чужой краіне ў далечыні ад бацькоўскага дома зноў і зноў працягвалі.

Калі вайна падыходзіла да канца, Клаўс знаходзіўся ў ваенна-вучэбным лагеры ў Брэгенцкім лесе, у Аўстрыі. Кіраўнік лагера – «яшчэ адзін сябра партыі, паранены на вайне» – распавядаў хлопчыкам, што ён дамовіўся з мясцовымі фермерамі і бізнесменамі пра тое, што яны могуць спыніцца ў іх. Калі на наступны дзень яны разышліся, Клаўс і яшчэ два хлопчыкі накіраваліся на мясцовую лесапілку. «Але французскія войскі акупавалі тэрыторыю ўжо праз два дні пасля яго (Клаўса) прыбыцця». Пятнаццацігадовы Клаўс і яго спадарожнікі перажылі акупацыю даволі спакойна і ў асноўным без страху. У іх быў добры настрой, так як яны бачылі, што войскі пераможцаў прасоўваюцца без варожасці і агрэсіі. Ніхто з маладых людзей не меў ніякага ўяўлення пра сваю будучыню. «Усё ўяўлялася нам вельмі мірным. Свяціла сонца, заўсёды было што паесці». Гэта прытым што спачатку хлопчыкам прыйшлося два тыдні харчавацца выключна чэрствым хлебам. Але калі 8 мая 1945 года, у дзень афіцыйнай капітуляцыі Германіі, лесапілка зачынілася, ім сказалі: «У нас больш няма працы для вас». І тры хлопчыкі рушылі ў горы ў кірунку Лехталея з даволі змяшанымі пачуццямі, ведаючы, што іх школа знаходзілася ў Леху. Клаўс пражыў у Леху яшчэ тры месяцы і правёў вясну на мясцовай горнай ферме.

У ліпені 1945 года Клаўс нарэшце пачаў свой шлях дадому. Гэты шлях быў доўгім і цяжкім, з частымі перасадкамі з аднаго таварнага цягніка на другі. Клаўс паспяхова прыбыў у Эсэн праз шэсць дзён – 1 жніўня 1945 года.

